

Några tankar kring Tom Hardts teologi

Föredrag hållet 6 januari 2011 i Stockholm av kyrkoherde Sten Rydh

Låt oss hålla fast vid bekännelsen!

Vid detta högtidliga firande av Evangelisk-Lutherska S:t Martins församlings 50-årsdag har jag fått uppdraget att ge en framställning av teologin hos församlingens förste kyrkoherde, Dr Tom G.A. Hardt (f. 19/7 1934, d. 28/6 1998).

Inför detta uppdrag känner jag stor ödmjukhet, men också stark glädje och tacksamhet. Ödmjukhet känner jag framför allt eftersom en sådan framställning för att vara någorlunda rättvisande skulle kräva ett mycket omfattande verk. Jag har begränsat mig till att på nytt genomläsa ett antal artiklar från olika tidskrifter av Dr Hardt, framför allt från Nya Väktaren (NV) och den finländska Kyrkligt forum (kf). Till detta kommer några böcker samt artiklar från utländska tidskrifter. Totalt omfattar min lista 115 skrifter och artiklar, men det finns många, många fler. Till detta material kommer så alla predikningarna, som är en rik källa att ösa ur. Glädje känner jag när jag vid läsningen märker, hur Skriftens klara och tydliga lära överallt möter mig med knivskarp intellektuell skärpa men samtidigt överallt med barnslig tro och förtröstan på Frälsaren, Jesus Kristus och ett starkt framhävande av den inspirerade och ofelbara Skriften som teologins enda källa, utifrån vilken all lära skall prövas. Sola Christus, sola fide, sola scriptura. Tacksamheten riktas mot Gud, som i vår kyrkogemenskap gav oss denne bibliske herde och lärare och lät honom troget verka under så lång tid.

I mitt föredrag vill jag i korthet peka på några få av de många bibliska läropunkter, som Tom Hardt så troget förde fram i all sin undervisning, i predikningar, katekesundervisning, lutherforskning, läroartiklar, böcker, insändare, brev och personlig undervisning. Som en biblisk teolog såg Tom Hardt som sin uppgift både att klart och tydligt föra fram den rätta, bibliska läran, men också att avslöja den falska läran, och då särskilt med aktualitet i samtiden.

Som teolog var Hardt framför allt lutherforskare, och i sin avhandling "Venerabilis & adorabilis eucharistia" (1971) drev han med stor kraft tesen att Luther häv-

dade Kristi lekamens och blods närvaro under hela nattvardshandlingen från och med konsekrationen, d.v.s. instiftelseordens läsande, och att denna uteslutande beror på att Kristi ord, som upprepas på Hans befallning. Konsekrationen är ett Guds skapelseord som omedelbart verkar vad ordet säger. Så var det i den första nattvarden, och så är det idag. Brödet är därför verkligen Kristi lekamen och vinet är Kristi blod och de är oss givna till att äta och dricka, till syndernas förlåtelse. Hardt visar att Luther och de trogna efterföljarna, de s.k. gnesiolutheranerna höll fast vid att Kristi kropp och blod i nattvarden är tillbedjansvärda och att vi med trons visshet kan veta att de är närvarande omedelbart genom konsekrationen och därför också i hela nattvardshandlingen. Kristi kropp och blod vilar verkligen på nattvardsbordet, hanteras med prästens händer, äts och dricks av alla nattvardsgästerna, också de som till äventyrs saknar tron, något som i alla tider har bestridits av de reformerta motståndarna, som i denna läropunkt är kyrkans största fiender tillsammans med den otrogna världen. Katolikerna däremot står i fråga om närvaron närmare de lutherska. De reformerta har i sina gudstjänster endast bröd och vin, även om de använder instiftelseorden, medan de romerska katolikerna har närvaron kvar. Men endast lutheranerna håller i alla stycken med full konsekvens fast vid Jesu tydliga och klara lära om att brödet är Kristi lekamen, vinet är Hans kropp. Hardt visade också i sin avhandling att detta är bekännelseskriteriernas rätta tolkning, så som också deras huvudförfattare Martin Chemnitz tydligt och klart lärde. I en mängd artiklar försvarade Hardt denna lära och visade, att Luther och bekännelsen inte framför något annat än Bibelns rena och klara lära.

För lekmän utgavs en sammanfattning av avhandlingen med titeln "Om altarets sakrament" (1973, i nyutgåva 2009). Där finns också ett kapitel om sakramentet som nådemedel.

I sin avhandling behandlade Hardt också de många invändningarna mot Luthers och Bibelns nattvardslära. Han visar därvid hur Luther med Bibliska argument avslöjade villolärarna Karlstadt och Zwingli och de

många försöken att kompromissa i denna lärofråga mellan sanning och lögn. Att det inte kom till någon brytning med Melancton under dennes livstid berodde på att Melancton höll sina avvikelser dolda, gav efter för Luther och inte öppet framträdde med sina avvikelser förrän efter Luthers död. Hardt visar hur Melanctons s.k. filippism i realiteten innebar ett klart avsteg från den bibliska läran. Melancton lärde inte som Luther att sakramentet är ett ting, som i och med konsekrationen har blivit Kristi kropp och blod. Han lärde istället att sakramentet är en handling, som medför närvaron av Kristi kropp och blod om och när den utförs i enlighet med instiftelsen. Filippismen kan därför aldrig med vissnet säga att närvaron föreligger annat än i själva mottagandet, ätandet och drickandet, om ens då om man ska vara konsekvent. Först i efterhand - då hela handlingen är utförd - menar sig filippismen veta att Kristi kropp och blod varit närvarande i hela handlingen. Efter Luthers död framträdde filippismen aggressivt mot de trogna lutheranerna, som anklagades för att vara bröddyrkare. Man försökte också i sina egna editioner ta bort stycken ur Luthers skrifter, där denne gav uttryck för vad filippisterna menade vara en grov materialism. Hardt visar så att 1600-talets ortodoxa teologer och då särskilt den senare ortodoxin trots sitt trogna fasthållande vid Luther kom att omfatta en viss omedveten filippism. Detta skedde trots att man i princip tog avstånd från denna och med kraft bekämpade den reformerta villfarelsen.

Dessa smärre avvikelser kom tyvärr också in i den amerikanska lutherdomen på 1800-talet, främst företrädd av C. F. W. Walther och därefter av Franz Pieper. Dessa bekännelsetrogna teologer högaktades av Hardt och han betonade hur de inte bara återgav 1600-talsortodoxin, utan på flera punkter även korrigerade denna utifrån Bibeln och den ursprungliga lutherdomens lära. Detta var framför allt fallet i fråga om läran om utkörelsen. I en not till Pieper-Müllers dogmatik skriver Hardt om nattvarden: "Pieper-Müller återger här inte helt klart Luthers mening, som är, att brödet verkligen står i centrum som upp bärande predikatet. Den senare ortodoxien, t.ex. Hollazius, direkt förkastade satsen, att brödet är Kristi lekamen, och Pieper-Müller torde ej vara varse skillnaden mellan den tidigare och senare utläggningen. (s. 585)".

Under senare år har en lärokamp kring nattvardsläran och även frågan om lokalförsamlingens förhållande till den större kyrkan förevarit. Tom Hardt deltog aktivt i värnandet om den äktlutherska läran i dessa stycken, inte minst genom en stor rad artiklar i internationella lutherska tidskrifter, framför allt i Tyskland och USA.

När han så utgav Pieper-Müllers dogmatik på svenska skedde detta i god missourisk tradition med några viktiga fotnoter, där vissa tillrättsläggande skedde i de aktuella lärofrågorna: "I några noter har jag anmält avvikande mening. Det gäller i första hand läran om nattvarden konsekration och om lokalförsamlingen, båda punkter där under senare år en lärokamp inom gammallutherdomen förevarit" (förordet s.2).

Hermann Sasse

Tom Hardts lärofader var den store lutherske teologen Hermann Sasse (1895-1976). I en artikel i den amerikanska tidskriften Logia berättar Hardt hur han som 20-åring läste Sasses bok om altarets sakrament och därefter skrev sitt första brev till honom. Brevet skickades till Erlangen, men så småningom kom ett svar från Australien, ett svar som kom att förändra Toms liv: "... an answer that in time would change not only my life, but the lives of others as well" (1995/4, s.5). Till 100-årsminnet av Sasses födelse skrev Hardt att han såg Sasse som den bekännelsetrogna lutherdomens "mest framstående teolog under detta århundrade" (kf 1/95, s.3). Sasse var en skarp kritiker av nazismen, vilket var en följd av hans djupa förankring i biblisk, evangelisk tro (s.4).

Martin Luther

I sin teologiska utveckling kom Dr Hardt att föras mer och mer in i den lutherska teologin. Det var efter Skriften själv framför allt Luthers skrifter som förde Tom Hardt fram till hans orubbliga tro på Bibelns egen rena och klara lära. Hardt pekar i sina skrifter om och om igen på det faktum, att Martin Luthers storhet bestod i att han på varje punkt endast utlade vad Bibeln själv lär. När t.ex. Erasmus förde fram argumentet att vi måste vara ödmjuka och inte tro oss ha hela sanningen så visst och säkert, skriver Luther: "Tolle assertiones et Christianismum tulisti" - "Tag bort de bestämda påståendena och Du tar bort kristendomen". Hardt pekar på att den stora anstöten hos Luther och bekännelsen "ligger i det anspråk, som här reses, på att ha rätt" (kf 1/95, s.33). I sina många läroartiklar framför Hardt i regel vad Luther och bekännelsen verkligen lärde i motsats till de många förvrängningarna som den moderna lutherforskningen presenterar. Hardt visar att den lutherska kyrkan är den kyrka som troget för fram apostlarnas egen undervisning och att den sanna apostoliska successionen inte består i en yttre handpåläggningskedja utan i en lärosuccession.

Rättfärdiggörelsen genom tron

Hardt pekar på vikten av att utgå från den mogna reformatorns läroutveckling, så som den utvecklades från och med den avgörande tornupplevelsen, då Luther kom till full klarhet om den bibliska rättfärdiggörelseläran. Denna upplevelse ägde rum 1519, medan den yngre Luther fortfarande hade den augustinska nådeläran. Moderna teologer försöker hävda att Luther mer eller mindre skulle ha utgått från människans inneboende förnyelse i rättfärdiggörelsen. Hardt visar i en rad artiklar, att Luther i rättfärdiggörelseläran enbart utgår från Kristi fullbordade verk, *satisfactio vicaria*, som grund för tron. När vi tror och förtröstar på vad Kristus har gjort i vårt ställe - utanför oss - blir vi rättfärdiggjorda genom tron. Då följer Andens inneboende och förnyelse, men detta får aldrig blandas in i själva rättfärdiggörelsen. I en utomordentlig artikel mot professor Mannermaa i Finland inskräper Hardt att rättfärdiggörelse aldrig är något annat än syndaförlåtelse (kf 2/97). Mannermaa kommer nära Oslanders avvikelser från den bibliska läran, när han blandar in förnyelsen i rättfärdiggörelsen. Den s.k. lutherrenässansens syn att den bibliska s.k. forensiska rättfärdiggörelsen skulle vara "en uppfinning av den intellektuelle Melancthon som saknade Luthers religiösa djup" avvisas skarpt av Hardt (s. 4). Denna moderna luthertolkning gör Kristus till en syndig människa, "inte längre det rena och obefläckade Guds Lamm, vilken tillräknas våra synder genom Guds domslut". Den är därmed inte längre "den rättfärdiggörelse som grundas enbart på Kristi förtjänst, omfattad av en syndares tro" (s.10).

Den viktiga artikeln "Rättfärdiggörelse och Påsk" måste också nämnas. Hardt visar här att den objektiva försoningen och den objektiva rättfärdiggörelsen inte sammanfaller. Försoningen är Kristi ställföreträdande verk på korset då han genom sin död i vårt ställe försonar hela världen. Den objektiva rättfärdiggörelsen sker när Kristus uppstår och därmed förkunnar att hela världen är frikänd. Hardt sammanfattar förhållandet mellan den objektiva rättfärdiggörelsen och mottagandet genom tron med följande ord: "Den kristna rättfärdigheten identifieras på nytt med Kristi personliga rättfärdighet, som förvärvats genom uppståndelsen och erbjödes åt tron. Tron allena gör denna rättfärdighet närvarande hos den enskilde, men den finns före tron och den enskilde i den uppståndne Kristus, vars rättfärdighet är ställföreträdande, liksom hans ledande också var" (NV 9/86, s. 124). "Hans (Kristi) uppståndelse från de döda är vår rättfärdiggörelse genom tron allena", skriver Luther (s.125). Hardt tar sedan upp Hubers avvikelser på

1600-talet och visar hur ortodoxerna och sedan Walter lärde den bibliska läran med stor kraft.

Skriftsynen

I många artiklar återkommer Tom Hardt till det som är grunden för hela den bibliska läran, nämligen att Skriften är ingiven av Den Helige Ande och att ingenting annat får läras i kyrkan än vad Bibeln själv tydligt och klart lär. I ett föredrag på Hjelmseridsstiftelsen 1997 talade Hardt om "Klassisk textteori" och framhöll då hur kyrkofadern Ireneus ställde läran om Skriften allena och Skriftens klarhet mot gnostikernas mystiska syn. Dessa menade att Bibeln är otydlig, oklar och innehåller många felaktigheter. Endast genom traditionen kan man enligt gnostikerna komma fram till någonting säkert. Hardt visar att de moderna teologerna följer gnostikerna. (kf 2/97, s.14) Anden kommer enligt gnostikerna inte till människan genom Ordet, utan på annat sätt. Men Luther hävdade att Bibelns rätta innebörd inte är någon annan än den enkla, bokstavliga betydelsen. "...man kan och skall argumentera med det nakna skriftordet utan hjälp av någon tolkande tradition, utan en åhörarnas redan på förhand givna kunskap (gnosis)" (s. 15). I detta sammanhang varnar Hardt för den svenske teologen Christian Braw, som företräder en sådan modern, gnostisk syn under sken av gammalkyrklig pietism. I en rad artiklar visar Hardt hur Luther avvisade mystiken med dess lära om en annan, hemlig betydelse bakom det yttre bibelordet. När Braw och andra t.ex. återoppar Tauler som avgörande förebild för Luther är detta djupt felaktigt. "Luthers positiva omnämmanden av Tauler upphör med 1522, den tidpunkt, från vilken reformatorn själv räknade sin större teologiska mognad" (kf 2/93, s.11)

I en rad artiklar redogör Hardt för Luthers skriftsyn mera i detalj. Han hänvisar därvid till Franz Pieper, som ingående bemötte de många påståendena om att Luther skulle ha varit bibelkritiker. Luther lärde verkligen verbalinspirationen, att varje ord i skriften är ingivet av Den Helige Ande. Detta framhålls bl.a. i en större artikel mot professor Ruokanen (kf 2/99 och eng.öv. i Logia 4/1993). Hardt har här en omfattande och mycket viktig uppgörelse med den modernistiska synen på Skriften och försöken att framställa Luther som modernismens och ekumenismens föregångare. Med sin bok har Ruokanen "trätt ut ur den ena, heliga, allmänliga och apostoliska kyrkans tro på verbalinspirationens under, på den verklighet, som denna kyrka bekänner, då hon i nicenum når fram till orden: 'och som har talat genom profeterna'" (s. 34f)

Läran om kyrkan och ämbetet

Genom sitt eget ställningstagande att utträda ur Svenska kyrkan och låta sig ordineras som kyrkoherde i en fristående evangelisk-luthersk församling, tog Tom Hardt ett viktigt steg som har paralleller i den ställning som CFW Walther tog drygt hundra år tidigare i Amerika. I båda fallen var det övertygelsen att Skriften lär, att sanningen inte kan stå samman med lögnen, som gjorde separationen från de avfallna folkkyrkorna nödvändig. Genom Tom Hardts predikningar kom jag själv i slutet av 1960-talet till övertygelse om att en sådan separation är både biblisk och nödvändig. Kännetecknande för Hardt i denna situation var att han vänligt och utan kostnad förmedlade god, biblisk bekännelsetrogen litteratur till många teologie studeranden och andra som ville ha klarhet i dessa frågor. Så fick jag genom Hardt möjlighet att läsa Walthers skrifter om lag och evangelium, kyrka och ämbete, vilket ledde till en bibliskt grundad övertygelse. I "A Christian Handbook on Vital Issues" skrev Hardt år 1964 en omfattande redogörelse för tillståndet inom svenska kyrkan. Han visar där att Svenska kyrkan för länge sedan har upphört att vara en luthersk kyrka, och att den snarast är att betrakta som en social institution av religiöst slag. Tanken att Luther skulle lära, att man skall stanna kvar inom ett avfallet samfund tills man blir utdriven motsägs i många artiklar. Både Luther och bekännelsen hävdar med kraft, att all sann kyrkogemenskap förutsätter enighet i hela den kristna läran. Hardt lät utge skriften "Om kyrkogemenskap" (CLC), vilket visar att Bibeln på punkt efter punkt lär just detta. Hardt pekar på Werner Elerts viktiga skrifter om tillståndet i fornkyrkan, där många olika kyrkor levde sida vid sida. De som höll fast vid Bibelns rätta lära i fornkyrkan måste ta avstånd från arianer, monofysiter, macedonianer, novatianer, apollinarianer m.fl. och deras kyrkor. Hardt pekar på hur den konservative biskopen Bo Giertz i sin kända bok "Kristi kyrka" här företräder en helt felaktig syn (kf 2/96, s. 28f). Den sanna kyrkan har alltid varit en liten hjord, som i Kristi efterföljd har skilt sig från lögnen och villfarelsen och hållit sig till Kristus allena och Skriften allena.

Med kraft hävdade Tom Hardt att det bibliska ämbetet är en gudomlig instiftelse. Lekmän skall inte predika i kyrkan, utan endast de som har kyrkans kallelse till ämbetet. "Icke är väl alla apostlar? Icke är väl alla profeter? Icke är väl alla lärare?" (1 Kor. 12:29). Så lärde också Luther och den lutherska bekännelsen och så har fornkyrkan lärt. I en artikel mot professor Carl Fredrik Wislöff, Norge, avvisas dennes felaktiga syn på lekmanpredikan som en följd av det allmänna prä-

stadömet. Bibeln lär verkligen ett allmänt prästadöme, att alla kristna är präster genom tron. Här avvisas den romerska villfarelsen, att prästerna utgör ett särskilt stånd, högre än andra kristna och skilt från dem. Hardt betonar starkt denna lära om det allmänna prästadömet och visar att det är Bibelns och Luthers klara lära. Men när man därav drar slutsatsen att det särskilda ämbetet endast är en ordningsfråga kommer man i konflikt med Bibeln själv. Hardt visar också att man även inom den konfessionella lutherdomen idag på många håll tenderar att tappa bort den bibliska ämbetsläran, t.ex inom Wisconsinssynoden under påverkan av tankegångar från Höfling m.fl. Dr Hardt förde ofta fram biskop Laurentius Petri skrifter och exempel i detta sammanhang och visade, hur Petri här gick tillbaka på tyska, lutherska förebilder.

Avvikelserna från den bibliska ämbetsläran finns inte bara bland de reformerta, utan i högsta grad också inom Rom. I en brett upplagd artikel om biskopsämbetet tar Hardt avstånd från resultaten av den officiella samtalsgruppen mellan Svenska kyrkan och Stockholms katolska stift (NV 5/1989). Hardt avvisar i en rad artiklar påvens anspråk på att vara Kristi ställföreträdare. Han visar att påven verkligen framträder som Antikrist, och att Luther här ingalunda gör några överdrifter. I den mäktiga skriften "Roms nya religion" visas hur Rom efter Vaticanum II har slagit in på en ännu mycket mer förskräcklig väg än den gamla, tridentinska läran. Dagens katolicism har öppnat vägen för de främmande religionerna och de moderna påvarna räknar på allvar med att evangeliet också finns i dessa utombibliska riter och hos deras företrädare. Så är den moderna romersk-katolska kyrkan antikristisk en ledare i den obibliska ekumenismen. Hardt avslöjar här hur moderna teologer genom t.ex. Borgåöverenskommelsen gör sig delaktiga i detta (Se också skriften Dag Sandahls teologi, 1997). I 95 teser tar Hardt avstånd från modernisternas falska teser (1992). Den sista av Hardts teser lyder: "Genom Kristus nås himmelriket med många bedrävelser. Med teserna nås allmän uppslutning, statlig biskopsutnämning och ekumenisk framgång men icke himmelriket".

Skapelsen

I den viktiga skriften "Om skapelsen" tar Tom Hardt avstånd från den biologiska utvecklingsläran och visar att Bibelns skapelseberättelse i högsta grad är trovärdig och en oundgänglig del av trosbekännelsen. I samma skrift framhålls också den viktiga läran om den naturliga lagen. I olika sammanhang visade Hardt att vi som

kristna kan och bör samverka med andra människor i frågor som utgår från den naturliga lagen. Så kämpade Tom Hardt energiskt för att upprätthålla den naturliga skapelsesynen på äktenskapet och familjen, föräldrarätten och religionsfriheten. Detta kunde ske tillsammans med företrädare för andra samfund och religioner eftersom den naturliga lagen är densamma för alla människor. I en uppmärksam artikel tog Hardt också upp frågan om Den naturliga lagen och familjen och synen på det äktenskapliga samlivet och barnbegränsning, som han menar endast kan ske i mycket speciella fall.

När man har en rätt biblisk lära om lag och evangelium kommer också socialietiken på sin rätta plats. Hardt avvisar de svenska biskoparnas felaktiga ställningstaganden beträffande fattiga och rika (lf 3/94, s. 35). Bakom deras syn står en "falsk andlighet". "De fattiga står för godheten, de rika för ondskan". Bibeln lär istället att både fattig och rik står under domen och nåden. En kristen som rätt skiljer mellan andligt och världsligt regemente blir fri att med gott samvete köpa och sälja och engagera sig i denna världens många uppgifter. Mot detta står socialism och marxism och den moderna s.k. befrielse-teologin.

Dopet tas upp många gånger i Hardts skrifter och vore värd en längre redogörelse. I den lilla skriften "Dopet i dakens diskussion" (1975) pekas bland annat på vikten av att dopet förvaltas rätt. Barndopet försvaras kraftfullt som "ett dop till den totala kristna tron" (s. 10). Vikten av att följa Luthers Taufbüchlein betonas, vilket bl.a. innebär att man inte skall ha särskilda barndops-liturgier. Varje dop är ett avsärande av djävulen och en bekännelse till Kristus. Sasse åberopas: "Vi döper barn, som om de vore vuxna, precis som vi döper vuxna, liksom vore de barn" (s. 11). I andra delen av dopskriften avvisas synen på andedopet som något annat än vattendopet. Här avvisas med kraft pingstvännernas och andras svärmiska dopsyn. Denna lilla, men utomordentligt viktiga skrift avslutat med en rad teser, som borde läsas och begrundas av alla!

Bikten

På många ställen påtalas att bikten i den lutherska läran är en viktig institution för avlösningens skull. Bikten är verkligen enligt Luther ett sakrament, eftersom nyckelmakten är instiftad av Kristus själv. I den lilla katekesen har bikten ett eget huvudstycke, som tyvärr senare togs bort. Hardt framhöll t.ex. att Walther och gamla Missouri ivrade för biktens återinförande med biktstol och allt vad därtill hörde i den lutherska traditionen.

Hardt använde själv biktstol i sin församling och många andra goda lutherska bruk. I artikeln "Luther och bikten" ger Hardt en viktig översikt av den biblisk-lutherska läran om bikten. Föredraget hölls ursprungligen på tyska i Falkensteins slott. Hardt säger där: "Det kan inte nog framhävas, hur avgörande för Luther den gudomliga instiftelsen av absolutionen i Nya Testamentet är... För Luther handlar det om en gåva, som skall mottagas av varje kristen" (NV 10/1989, s.134f).

Kvinnoprästfrågan. Denna fråga var en bidragande orsak till att S:t Martins församling bildades 1961. Men Hardt betonar många gånger att en enskild fråga inte räcker som grund för en kyrklig gemenskap. Organisationer som "Kyrklig samling" tenderar alltid att samlas kring en kyrkopolitisk front där endast vissa lärofrågor är aktuella, medan man kan ha vitt skilda uppfattningar i andra frågor. I den bibliska lärofrågan om kvinnans ställning visar Hardt, att Luther och ortodoxin aldrig tillät kvinnopräster och detta med biblisk begrundning. Kvinnans talförbud återgår på skapelseordningen, och Hardt betonar att detta också är en fråga om mannens och kvinnans olika roller i äktenskapet. Han visar också att Rom trots sitt avvisande av kvinnopräster i praktiken har infört detta ämbete. Man har helt omtolkat orden "tige i församlingen". Detta gjorde påven Johannes Paulus och så sker också i Svenska kyrkans fria synod (kf 4/94, s. 33f).

Bönen

I en positiv recension av "Den svenska bönboken" skriver Hardt: "Detta värde består framför allt i att läsaren förs in i en bödens värld, som till form och innehåll helt är gegnomträngd av den kristna tron i dess klassiska gestaltning. Liksom bekännelseskrifternas författare bemödade sig om att i sina liknande bönböcker upptaga också äldre, förreformatoriska böner, har Biskop Stadener låtit kyrkofäder och reformatorer gemensamt lära nutidens kristna de rätta bönesätten" (NV 9/1989, s. 119).

De yttersta tingen

I många predikningar avvisas tanken på ett jordiskt tusenårsrike och andra svärmiska tankegångar. Kristus kommer tillbaka till domen vid tidens slut. Detta är den enda återstående händelse vi väntar på. Under tiden lever Kristi församling på det sätt som lärs i de apostoliska skrifterna som en liten hjord, samlad kring Ordet och sakramenten i tron på Den Treenige Guden, Fadern, Sonen och Den Helige Ande. På detta sätt är

han med sin kyrka alla dagar intill tidens ände. I den fina artikeln "Luthers lära om själens salighet efter döden" citerar Hardt Luther i samband med reformatorn Urban Rhegius död på följande sätt, vilket får bli slutorden även i denna artikel: "... vi vet honom vara salig och äga det eviga livet och den eviga glädjen i Kristi och den himmelska kyrkans gemenskap, i vilken han nu inför

Gud erfar, varseblir och hör de ting, om vilka han här i kyrkan i enlighet med Guds Ord talade". (kf 2/94, s. 3). Dessa ord kan också sägas om Tom Hardt själv, och vi ber Gud om nåden att detta också skall gälla oss alla som samlats till detta jubileum.

Amen.